УДК 372.6:811.512.1 (575.2)

Койлубаева А.К.
Кыргыз билим беруү акдемиясы

КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУНУН АКТИВДҮҮ ФОРМАЛАРЫ

Окутуу процессин уюштуруунун жана өткөрүүнүн эң негизги формасы болуп сабак эсептелет. Мугалим кыргыз тили сабагын кандай пландаштырып өткөрбөсүн, эң башкы орунда сабакка коюлган максат чечүүчү орунду ээлейт. Кыргыз тили сабагынын максаты – окуучунун кеп ишемердигин өркүндөтүү болгондуктан, ар бир сабак, баарыдан мурда, окуучулардын коммуникативдик компетенциясын өнүктүрүүгө багытталышы зарыл.

Ар бир сабак анын тибине, түрүнө, колдонгон ык-методуна, көрсөтмө куралдарына жана башкаларга карап бааланбастан, ал өз алдына койгон максатына жеттиби, же жете алган жокпу, сабактагы маалыматтар, анын мазмуну учур талабына ылайык окуучунун эне тили боюнча билимин байытып, жан дүйнөсүнөн түнөк таба алдыбы, мына ушуга карата бааланат.

Бүгүнкү кыргыз тили мугалиминин коммуникативдик ишмердиги маалыматты бере алышы, таасир этиши, сезимдерди ойгото алышы, предметке болгон кызыгууну жарата алышы, түрдүү жаш курактагы өспүрүмдөр менен жекече жана коллективде иштей алышы, окуучуларда адептик сапаттарды өнүктүрө алышы сыяктуу сапаттарга ээ болушу менен бааланат. Демек, сабактардын пландарын түзүүдө, окутуунун активдүү формаларын колдонууда алдыбызга өзгөчө жоопкерчилик коюлат.

Бүгүнкү күндө сабактын стандарттык эмес түрү окутуу процессин натыйжалуу уюштурулушу жана жыйынтыгы эффективдүү болушу үчүн улам көбүрөөк колдонулуп келет. Мындай сабактар окутуу процессине көптөгөн жаңылыктарды жана күтүлбөстүктөрдү алып келип, окуучулардын кызыгуусун жогорулатат.

Ал эми стандарттык эмес сабактарды уюштурууда максаты, өнүгүү ирети, алардын байланыштары, милдеттери ар бир педагогдун чыгармачылык изденүүсүнөн көз каранды. Кандай болгон күндө да, стандарттык жана стандарттык эмес сабактардын бири-бири менен айкалышып өтүлүүсү - азыркы педагогиканын жана методиканын талабы.

Сабакка берилген кыска убакыт ичинде окуучуларга окуу программасында берилген темалар боюнча маалымат гана берип, аны көнүгүүлөр менен курулай гана бышыктап койбостон, окуучулардын өзүндө байкалбаган жөндөмдүүлүктөрүн алып чыгууга жана өркүндөтүүгө, сезимдерин өстүрүүгө, эл-жеринин мекенчили болууга, жакшы сапаттарга тарбиялануусуна жетишишибиз керек. Биздин оюбузча, сынчыл ойлоону жана анын алдыңкы методдору аталган максаттарга тез жетүүнүн натыйжалуу жолу деп эсептейбиз жана кыргыз тили боюнча төмөндө бир сабактын толук иштелген моделин сунуштайбыз.

Сабактын темасы: Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү. Аныктооч.

Сабактын максаты:

а) Билим берүүчүлүк максаты: Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү боюнча окуучулар мурунку класстарда алган билимдерин тереңдетишет. Аныктоочтун кептеги маанисин жана алардын түзүлүшүн үйрөнүшөт.

б) Өнүктүрүүчүлүк максаты: Окуучулар аныктоочтун милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрүн үйрөнүп, атоочтук түрмөктөрдөн болгон аныктоочтор жөнүндө маалымат алышат. Сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоого машыгышат.

в) Тарбия берүүчүлүк максаты: Эне тилин сүйүүгө, адабий тилдин нормасына ылайык туура сүйлөөгө, орфрграфиянын эрежелери боюнча сабаттуу жазууга жана адептүүлүккө, топтордо иштөөдө биринин оюн бири угуп сыйлоого тарбияланышат.

Жогорудагы максаттарга жетти деп эсептейбиз, эгерде окуучу:

а) аныктоочтун кептеги маанисин түшүнүп, алардын түзүлүштөрүн үйрөнө алса;

б) аныктоочтун милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрүн билип, атоочтук түрмөктөрдөн болгон аныктоочторду үйрөнсө; Сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзө алса;

в) адабий тилдин нормасына ылайык туура сүйлөсө, орфографиянын эрежелери боюнча сабаттуу жаза алса, топтордо иштөөдө бири-биринин оюн угуп, өз ара сыйлаша билсе.

Сабактын тиби: жаңы билимди берүү сабагы.

Сабактын методу: сезимди өстүрүүчү методдордун айрым стратегиялары.

Сабактын жабдылышы: дидактикалык карточкалар, таблица жана методикалык колдонмолор.

Сабактын жүрүшү: 1.Уюштуруу 2. Үйгө берилген тапшырманы кайталоо (кайталоо учурунда класс 3 топко бөлүнөт да, ар бир топко өзүнчө суроолор жазылган карточкалар таратылат)

1-топ үчүн:

- Сүйлөмдүн ээси деп эмнени айтабыз жана анын милдетин кайсы сөз түркүмдөрү аткарат?
- Зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атоочтор ээлик милдетти аткаргандай кылып, ар бирине мисалдар келтиргиле.
- Сүйлөм ээсин эмне үчүн баш мүчө деп айтабыз?

2-топ үчүн:

- Баяндооч деп эмнени айтабыз, анын милдетин кайсы сөз түркүмдөрү аткарат?
- Зат атооч, сын атооч, сан атооч жана ат атоочтор баяндоочтук милдетти аткаргандай кылып, ар бирине мисалдар келтиргиле.
- Ээ менен баяндоочтун ортосуна кандай учурда сызыкча коюлат?

Мисалдар келтиргиле.

3-топ үчүн:

- Ээни баяндооч сан, жак, түр боюнча ээрчип турат дегенди мисалдар менен түшүндүрүп бергиле.
- Эмне үчүн ээ менен баяндоочту баш мүчөлөр деп атайбыз?
- Берилген сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн тапкыла:

Эненин мээрими күндөн жылуу. Адамдын көркү - адеп. Элүүнүн жарымы - жыйырма беш. Эненин көөнү балада.

Бул тапшырмаларды аткаруу үчүн ар бир топко 3 минуталык убакыт

берилет. Топтор өз алдынча иштеп жатканда, мугалим доскага кийинки тапшырманы даярдап, ээ менен баяндоочко Венндин диаграммасын чиет.

Ар бир топтон окуучулар чыгып, берилген тапшырмалардын жоопторун айтышат. Мүмкүн болушунча, бир гана окуучу жооп бербестен, топтун ар бир мүчөсү жооп бергендей болсун. Кемчиликтери болсо, топтун башка мүчөлөрү же мугалим толуктап берсе болот. Андан кийин окуучулардын көңүлүн доскадагы тапшырмага буруп, алар даярданбай туруп, оозеки жооп беришет. Тагыраак айтканда, ээ жана баяндоочтун окшош жана айырмалоочу белгилерин айтышат. Окуучулардын жооптору төмөнкүдөй болушу мүмкүн:

Сүйлөм ээсине мүнөздүү белгилер:

- дайыма атооч жөндөмөдө турат. Ким? Эмне? Кимдер? Эмнелер? Кимиси? Эмнеси? деген суроолорго жооп берет;
- дайыма баяндооч менен байланышып, ээни баяндооч сан, жак, түр боюнча ээрчип турат;
- сүйлөм ээси айтылып жаткан ойдун негизин ээлеп турат;
- көпчүлүгү сүйлөмдүн башталган чегинен орун алат.

Баяндоочтун мүнөздүү белгилери:

- эмне кылат? эмне кылып жатат? деген суроолорго жооп берип, дайыма ээнин кыймыл-аракетин билдирет;
- сүйлөмдүн аякталган чегинен орун алып, ээни сан, жак, түр боюнча ээрчип турат;
- баяндоочтун милдетин көбүнчө этиш сөздөр аткарат.

Ээ жана баяндоочтун окшоштугу:

- экөө тең сүйлөмдүн баш мүчөсү болуп саналат;
- ээ да, баяндооч да зат атоочтон, заттанган сын атоочтон, сан атоочтон жана ат атоочтон жасала берет ж.б.

Мугалимдин сөзү: Демек, ээ менен баяндооч сүйлөмдөгү айтылып жаткан ойдун негизин түзөрү, тагыраак айтканда, сүйлөмдү уюштуруучу борбор экендиги, ошондуктан алар баш мүчө деп аталары айтылат. Биздин кебибизде баш мүчөдөн тышкары айкындооч мүчөлөр да катышат. Кана, эсиңерге салгылачы. Айкындооч мүчөлөргө кайсылар кирет? (Балдар айкындооч мүчөлөр менен башталгыч класстарда эле тааныш болгондуктан, мугалим жаңы теманы түшүндүрүүдөн мурун окуучулар менен аңгемелешип, айкындооч мүчөлөргө кайсылар киерин эске түшүрөт). Андан кийин сабак төмөнкү тартипте улантылат:

Бүгүнкү сабакта биз айкындооч мүчөлөрдүн ичинен **Аныктооч** деген теманы өтөбүз. Айкындооч мүчөлөр ээ жана баяндоочтун айланасына топтолушуп, алардын маанисин аныктап-тактап көрсөтүү үчүн бирөө ээге, экинчиси баяндоочко байланышат. Мисалы: 1. **Жакшы** окуучу – биздин сыймыгыбыз. 2. Окуучулардын кечеси **жакшы** өттү. Биринчи сүйлөмдө да, экинчи сүйлөмдө да **жакшы** деген сөз бирдей формада келип, окшош суроого (кандай?) жооп берди, ошого карабастан, алардын сүйлөмдөгү аткарган милдеттери бирдей эмес. Биринчи сүйлөмдө **окуучу** деген зат менен байланышып **(кандай окуучу?),** аныктоочтун милдетин аткарса, экинчи сүйлөмдө **өттү** деген кыймыл-аракет менен

байланышып **(кандай өттү?)**, бышыктоочтун, тагыраак айтканда, сын-сыпат бышыктоочтун милдетин аткарды.

Кээде ушундай окшош формадагы сөздөр бир эле сөзгө байланышса дагы, сүйлөмдүн маанисине карай ар башка милдетти аткарып калат. Мисалы: 1.Мен туулуп-өскөн **айылыма** барам. 2.Мен туулуп-өскөн **айылыма** ыраазымын. Биринчи сүйлөмдө да, экинчи сүйлөмдө да **айылыма** деген сөз катышып, экөөндө тең кыймыл-аракет менен байланышты, бирок сүйлөмдө аткарган кызматы эки башка. Биринчисинде кайда барам? - **айылыма** - орун бышыктооч. Экинчисинде болсо, эмнеге ыраазымын? - **айылыма** толуктоочтун милдетин аткарды. Демек, айкындооч мүчөлөрдүн айрымдары заттын сын-сыпатын, санын билдирсе, айрымдары кыймыл-аракет менен байланышып, анын ар түрдүү кырдаалын билдирет. Мына ушул өзгөчөлүккө ылайык айкындооч мүчөлөр аныктооч, толуктооч жана бышыктооч деп үчкө бөлүнөт (№ 1 таблица илинет). Биз бүгүн айкындооч мүчөлөрүнүн ичинен аныктооч деген теманы өтөбүз.

Аныктооч зат атооч же заттык маанидеги башка сөздөр менен байланышып, алардын сын-сыпатын, өңү-түсүн, санын жана иретин билдирет. Аныктоочторго кандай? кантип? канча? нече? кимдин? эмненин? деген суроолор берилет. Аныктоочтун милдетин зат атооч, сан атооч жана ат атоочтор аткарат да, аныктоочтун алды дайыма толкун сызык менен белгиленет. Мисалы: 1. **Катуу** дабыш тынчтыкты бузат (**кандай дабыш**? – **катуу** – аныктооч). Аныктоочтун милдетин сын атооч (катуу) аткарды. 2. **Илбирстин** тырмагы, **карышкырдын** тиши – курал (эмненин тырмагы? – **илбирстин** – аныктооч, эмненин тиши? **– карышкырдын** – аныктооч). Аныктоочтун милдетин зат атоочтор (илбирстин, карышкырдын) аткарды. 3.**Элүүнүн** жарымы – жыйырма беш (канчанын жарымы? – **элүүнүн** – аныктооч). Аныктоочтун милдетин **элүүнүн** деген эсептин сан атооч аткарды. 4. Силердин келечегиңер - алдыда (кимдердин келечеги? – силердин – аныктооч). Аныктоочтун милдетин силердин деген жактама ат атооч аткарды.

Аныктоочтун грамматикалык түзүлүшү төмөнкүдөй болот (№ 2 таблица илинет).

1. Толук маанилүү сөздөрдүн айкашынан аныктоочтор жасалат. Мисалы: Биз **ушул айылдык** жигиттербиз. Кайсы жигиттер? – **ушул айылдык** – аныктооч. Демек, экөө тең өз алдынча толук маанилүү сөз.

2. Толук маанилүү сөз менен кызматчы сөздөрдүн тизмегинен да аныктоочтор жасалат. Мисалы: **Түшкө чейинки** жумуш бүттү. Кайсы жумуш? – **түшкө чейинки** – аныктооч. Бул сүйлөмдө болсо, аныктоочтун милдетин аткарган сөздүн бири маани берсе, экинчиси өз алдынча турганда эч кандай маани бербейт.

3.Туруктуу сөз айкаштары да аныктооч боло алышат. Мисалы: **Ак төөнүн карды жарылган** күз келди. Кандай күз? – **ак төөнүн карды жарылган** – аныктооч. Мында **ак төөнүн карды жарылган** деген туруктуу сөз айкашы бардык компоненти менен биригип келип, бир гана суроого жооп берди.

Аныктоочту талдоодо анын асты толкун сызык менен сызылып, төмөнкүдөй грамматикалык белгилерин табууга тийишпиз:

1. Кандай суроого жооп берери.
2. Заттын кандай белгилерин билдирери.

3. Кайсы сөз түркүмүнөн экендиги.
4. Кайсы сөз менен байланышып тургандыгы.
5. Түзүлүш өзгөчөлүгү.

Сабактын кийинки бөлүгүндө окуу китебиндеги көнүгүүлөр аткарылат. Андан кийин окуучуларга төмөндөгүдөй өз алдынча тапшырмалар берилет. Класс үч топко бөлүнөт.

1-топ үчүн: Карточкалар таратылат. Берилген сүйлөмдөрдү окуп, маанисин айтып бергиле жана аныктоочту таап, анын эмне үчүн аныктооч экендигин түшүндүргүлө.

Үч нерсенин кадырын үч адам билет:

Жаштыктын кадырын картайган билет.

Ден соолуктун кадырын оорулуу билет.

Байлыктын кадырын жарды билет (Х.Карасаев «Накыл сөздөр»).

2-топ үчүн: Берилген сүйлөмдөрдү окуп, маанисин айтып бергиле жана кара тамга менен белгиленген сөздөрдүн сүйлөмдөгү аткарган кызматын аныктагыла.

Ак ниет адамдарга асылгандар көп болот. **Жакшы** адамга бир гана сөз жетет. **Бардык элдин** тилегени – бейкуттук.

3-топ үчүн: Аныктоочтун милдетин сын атооч, сан атооч жана ат атоочтор аткаргандай кылып, сүйлөмдөрдү түзгүлө. (Бул учурда мугалим доскада төмөнкүдөй сүйлөмдөрдү жазат).

1. Эненин мээрими күндөн жылуу. 2. Карынын кебин капка сал. 3. Сөздүн көркү - макалда.

Андан кийин ар бир топтон окуучулар туруп, берилген тапшырманын жоопторун айтышат. Калгандары кемчиликтерин толукташат. Мугалим кайсы топтун кандай иштегендигинин жыйынтыгын чыгарат да, доскада берилген сүйлөмдөргө талдоо жүргүзүп, ээ, баяндооч жана аныктоочту таптырат. Ошондой эле ар бир команда аныктооч болгон сөзгө синквейн түзүшөт. Анын тартиби төмөнкүдөй:

1-сүйлөм боюнча талдоонун тартиби:

Эненин мээрими күндөн жылуу. Эмнеси күндөн жылуу? – **мээрими** – сүйлөм ээси, астын бир сызабыз. Эненин мээрими кандай**? – жылуу** – баяндооч, астын эки сызабыз. Кимдин мээрими күндөн жылуу? – эненин – аныктооч, астын толкун сызык менен сызабыз. Мында аныктооч жөнөкөй түзүлүштө болуп, зат атоочтон жасалды. Эми аныктоочтун милдетин аткарган сөзгө, тагыраак айтканда, ***эне*** деген сөзгө синквейн түзөбүз.

Эне	(бир сөз менен зат атооч)
Мээримдүү, өнөрлүү	(эки сөз менен сын атооч)
Багат, тарбиялайт, окутат	(үч сөз менен этиш)
Эненин турган жери - бейиш.	(төрт сөз менен сүйлөм)
Апа	(биринчи сөздүн синоними)

Калган сүйлөмдөр да ушундай тартипте талданып, синквейндер түзүлөт.

Сабакты суроо-жооп менен бышыктоодо, «Кайтарым-байланыш» деген методдун негизинде, мугалим класска «Биз бүгүн эмнени үйрөндүк?» деген бир

гана суроону берет. Окуучулар аныктооч боюнча билгендерин айтып беришет.

Сабакты жыйынтыктоо.

Адабияттар:

1. Кыргыз тилин 5-11-класстарда окутуу боюнча окуу программасы. -Б., 2006.
2. Койлубаева А. Кыргыз тили. 5-класс. -Б., 2010.
3. Өмүралиев Б. Кыргыз тилинин синтаксисин окутуу. -Б., 1999.